

Bijlage VWO
2023

tijdvak 1

Fries

Tekstboekje

Eksoaten

Eksoatyske ferskiningsen op it Waad, lykas flamingo's, binne altiten goed foar berjochten yn regionale kranten. In nije boarstelwjirm, dy't fanâlds yn de Stille Oseaan libbet, wie ek grut nijs. Dy wjirm taast nammentlik oesters oan. Dat soarte fan eksoaten komt stadichoan faker yn de Waad- en Noardsee telâne, omdat se mei seeskippen meireizgje. De rekreaasjeferreart spilet ek in grutte rol by de fersprieding nei de Waadsee. Hoe soarchlik is soks?

(1) "Tusken de tweintich en tritich nije eksoaten komme der jierliks oan yn de lannen fan de Europeeske Uny", fertelt Arjen Gittenberger. "En trije oant fjouwer dûke der yn in jier op yn de Waadsee." Gittenberger is gastmeiwurker fan natuermuseum *Naturalis* yn Leiden, dêr't er him spesjalisearret yn seelibben sûnder wringen. Dêr heart de groep fan de saneamde sekippen ek by. Hy rjochte yn 2006 in buro op dat yn opdracht fan oerheden en ynstellingen troch hiel Europa hinne ûndersyk docht nei eksoaten en nei oanlieding dêrfan advizen útbringt. Yn 2009, 2011, 2014 en 2018 waard in ûndersyk útfierd nei eksoaten yn de Waadsee. Fjildmeiwurkers brochten besiten oan oesterriffen en mokselbanken, draaiden by leechwetter stiennen om en snorkelen yn jachthavens om de oangroei op stegers te besjen, njonken mear tradisjonele metoaden lykas mei in net efter in boat oan fiskje.

(2) Wurdt de Waadseenatuer oernommen troch soarten dy't dêr fan komôf net hearre? Gittenberger: "Minsken tinke faak dat troch de komst fan eksoaten lânseigene soarten útstjerre. Dochs bart soks yn 'e see hiel komselden. Eksoaten kinne in koart skoft tige machtich yn tal wêze en eigen soarten út it stee

wrotte. Mar linkendewei ûntstiet meastentiids in lykwicht, omdat streamingen yn de see populaasjes fan oarspronklike bewenners oanfolje mei nije oanwaaks. Dat is oars yn bygelyks in ôfskieden stik bosk dêr't eksoaten delkomme en yndied lânseigene soarten útrûgje kinne."

(3) Eksoaten binne net altiten skealik of min. "Nim de Japanske oester", fertelt Gittenberger, "in eksoat út de Stille Oseaan dy't goed fyftich jier ferlyn yn Seelân útset waard troch oesterkwekers. Der waard tocht dat it útlânske skulpdier him yn Nederlân net fuortplantsje soe. Dat bliek in fersin." Guonlju wiene bang foar de ynfloed fan de Japanske oester doe't dy oan in opmars nei de Waadsee ta begûn. Underwilens docht bliken dat it no algemien yn de Waadsee foarkommende skulpdier ynlânske moksel sels helpt om op 'e nij banken te foarmjen. Wat ferlykbere die him foar mei in eksoat mei de namme 'Amerikaanske swurdskie', in langhalich skulpdier. Dêr is in bloeiende fiskerij op ûntstien en de soarte is in rike itensboarne foar see-einen.

(4) "Pleatslike omstannichheden spylje ek in rol", stelt Gittenberger mei klam. "Oan de ein fan de foarige iuw soarge in Amerikaanske ribbekwal foar it folslein yninoar

stoarten fan de sardinefiskerij yn de Swarte See.” Dy mûnske ribbekwal is happich op fisksoarten en plankton fan in soad fisksoarten, en dêrtroch in 75 konkurrint dêrfan. Yn de Waadsee komt dy ribbekwal sûnt 2006 yntusken faak in hiel soad foar. Mar de Waadsee hat, oars as de Swarte See, in fikse yntream fan plankton 80 út de Noardsee wei. It hat der in protte fan dat de eksoat yn de Waadsee in gâns lytsere ynfloed hat op de natuer as yn de Swarte See dy’t folle mear ôfsletten is.

85 **(5)** “Oft in eksoat soarchlik is of skea opsmyt, hinget bot ôf fan út hokker perspektyf oft men it besjocht”, makket David Thieltges dúdlik. Hy is mei-ûntdekker fan de nije boarstelwjirm mei de wittenskiplike namme ‘Polydora websteri’. Thieltges is as marine-ekolooch wurksum by it seeûndersyksynstitút NIOZ op Texel. “De nije wjirm boarret gongen yn de 95 skulpen fan Japanske oesters. Dy brûkt er as wente. Dêr heppet him modder yn op. Sa sjogge de oesters der foar konsuminten minder oantreklik út en binne sy minder wurdich. Dy 100 oesters groeie ek stadiger omdat sy enerzjy stekke moatte yn it ynkapseljen fan de wjirms yn de skulp. Dus soarget de nijkommer by oesterkwekers foar need. De komst fan de 105 boarstelwjirm soarge sûnt de jierren fjirtich fan de foarige iuw yndied foar flinke skea by Amerikaanske oesterkwekers.”

110 **(6)** Oer de Japanske oester, de eksoat dy’t no sels bedrige wurdt troch in eksoat, seit Thieltges: “Dy is net sa min foar de ynlânske moksels as ynearsten tocht waard, sa docht bliken. Boppedat ferheget er it 115 bioferskaat omdat allegearre bisten – ek eksoaten – in prima wenplak fine tusken de grillich foarme skulpen.

Mar wrâlderfgoedorganisaasje UNESCO is der net bliid mei dat it 120 ekosysteem net mear oarspronklik is. En fûgelleafhawwers skelle omdat skulpdieritende fûgels lykas de strânljip Japanske oesters net sa maklik iepen krije kinne en mooglik 125 ferhongerje.”

(7) As wittenskipper fynt Thieltges: “Der bestiet net soks as in stilsteand lykwicht yn de natuer, sa’t in soad minsken tinke. Dy natuer feroaret 130 altiten en dat bart ek mei de komst fan eksoaten. De Waadsee sels bestiet noch mar tsientûzen jier en is ek linkendewei befolke troch soarten fan bûtenút.” Wat him oanbelanget: 135 “Wittenskippers moatte harren net dwaande hâlde mei in wearde-oardiel oer eksoaten, mar benammen trochgean mei it bestudearjen fan it yn gong sette natuerlike ekologyske 140 eksperimint. Wy witte net iens hokker eigenskippen oft in eksoat gefaarlik meitsje of dat dêr foaral tafal in rol yn spilet. Lit beliedsmakkers en publyk mar beslisse wat ‘goed’ of ‘ferkeard’ 145 is.”

(8) Gittenberger ûnderskriuwt de fyzje fan Thieltges op it perspektyf dêr’t eksoaten út wei besjoen wurde. De eksoatejager fynt lykwols dat it 150 fan grut belang is dat de oanfierrûtes fan eksoaten nei de Waadsee goed yn kaart brocht wurde. It is dúdlik dat mei de tiid benammen soarten út de Stille Oseaan harren yn Noardwest- 155 Europeeske wetters faak as eksoat ûntploaie, mooglik omdat dêr de ûnderlinge kompetysje binnen it seelibben fûleindiger is.

(9) It is al langer bekend dat jonge 160 besteanstadija fan allerhande seelibben opsûge wurde mei it ballêstwetter dat seeskippen, nei’t sy in lading lost hawwe, ynnimme om feiliger farre te kinnen. Moderne

165 skippen farre hurder. Dêrtroch
oerlibje bisten en planten better yn
dat ballêstwetter. Dat bart sa ek as
sy fêstklikbe binne oan de skipshûd.
It drokker wurden skipfeartferkear
170 tusken alle parten fan de wrâld
wurket ek sterk mei oan de
fersprieding fan eksoaten. Wilens
binne der ynternasjonale regels om
sa goed as soks kin foar te kommen
175 dat eksoaten libjend yn oankomst-
havens telâne komme.
(10) Opmerklik genôch blykt út it
ûndersyk fan Gittenberger syn buro
dat de helte fan de eksoaten dy't yn
180 de Waadsee fûn binne, meilifte binne

as oangroei op de ûnderwetterromp
fan rekreaasjeboaten. Gittenberger:
“Minsken dy't in nij jacht oantuge
wolle, sykje ek yn it bûtenlân. In jacht
185 dat te keap is, leit meastentiids al wat
langer yn in haven. Dêr is it ûnder-
wetterpart troch begroeid rekke mei
bygelyks wieren en seepokken. Kea-
pers farre harren oanwinst werom nei
190 de thúshaven yn it Waadgebiet en
himmelje earst dêr de romp goed. Sa
reizgje eksoaten, dy't mei seeskippen
yn Ingelân of Súd-Afrika oankommen
binne, troch nei Nederlân. Oer sok-
195 soarte fan saken bestiet noch mar
kwealik regeljouwing.”

naar: Marcus Werner, WADDENmagazine 4, 2020

Inleiding bij de teksten 2 en 3

Yn tekst 2 en 3 giet it oer it Frysk literêre klimaat. Yn de lêste fragen fan it eksamen wurdt frege om in ferliking te meitsjen tusken de fyzjes fan de skiuwers op dat literêre klimaat.

Tekst 2

In ynternasjonaal literatuerfestival yn Fryslân: meitsje dêr wurk fan

It idee foar in grut literatuerfestival yn Fryslân dat hjir en dêr alris nei foaren brocht is, fertsjinnet serieuus omtinken. It kin op ferskate wizen in stimulâns wêze: foar de lêskultuer, foar de stúdzje fan meartaligens, foar de literêre keunst en foar it Frysk. Oan 'e slach!

(1) Wales, mei sa'n trije miljoen ynwenners fan wa't sa'n 600.000 it Welsh prate, krûpt de lêste jierren stadichoan wat út de ekonomyske bedelte wei. De wurkleazens is dêr 5 3,8 persint. Fryslân, lykas Wales in twatalige regio, is folle lytser: it hat 650.000 ynwenners, fan wa't sa'n 350.000 Frysk prate. Te uzes is de 10 wurkleazens mei 4,2 persint in stik heger. Kultureel binne der ek yn it each rinnende ferskillen tusken Wales en Fryslân. Om mar ien, miskien ferrassend ferskil te neamen: 15 Wales hat mear as fyftjin literatuerfestivals. Fyftjin. Jierliks. En wy?

(2) Fryslân hat net 4,6 literatuerfestivals, sa't men ferlike mei Wales miskien getalsmjittich op basis fan 20 befolkingssifers ferwachtsje soe. It hat nul (0). Is dat net in aparte situaasje? Miskien miene wy dat wy mei ús kultuer- en taalbelied yn Fryslân foaroprinne yn Europa. Mar 25 beng! Dat is it lûd fan in trochpripte luchtballon.

(3) Dingtiid, dat is it offisjele taaladvysorgaan fan de provinsje Fryslân, freget de fersnipere 30 kultuer- en taalorganisaasjes yn

Fryslân om in fyzje op de takomst. Fiersichten, iepen finsters, dreamerij, perspektyf. Wat ik foar my sjoch, is in twa- of byneed trijejierliks literatuerfestival yn Fryslân. Twa, trije dagen yn de âlde universiteitsstêd Frjentsjer en de moaiste havenstêd fan Nederlân: Harns.

(4) In literatuerfestival dat plak jout 40 oan skriuwers, dichters, lêzers, útjouwers, boeken út Fryslân en de wrâld. Mei keunstners út Fryslân, Nederlân en de minderheidstalen yn Europa. Grutte en lytse literatueren dy't mei-inoar yn 'e kunde komme en faninoar leare. Wat soe dat in opstekker, in bliuwende stimulâns, wêze kinne – net inkeld foar it Frysk en de Fryske kultuer, mar ek foar 50 lêzers, leafhawwers, tinkers. Foar de keunst yn dizze keale, neakene úthoeke.

(5) Frjentsjer en Harns. Dy meie bytiden bekfjochtsje as hûnen en 55 katten - se hearre byinoar. De lêzingen, workshops, boekemerken yn de histoaryske strjitten fan Frjentsjer. De optredens, spektakels, it rûge libben yn de havenkroegen 60 fan Harns, de maritime stêd fan de

Tall Ships. Hinne en wer is fiif minuten mei trein of bus. Amsterdam is tichtby. Utstapkes nei de eilannen binne mooglik. Net alles hoecht yn
65 Ljouwert en Ljouwert is net it sintrum fan alles. Sa'n literatuerfestival soe miskien wól, of krekt hiel goed, ûnder de paraplu fan *Explore the North*¹⁾ kinne. Dêr hawwe se ûnderfining,
70 kontakten. Mar it komt al oan op lef. Op politisy dy't wat mei it idee dwaan wolle. En op golle provinsjale stipe – net foar ien jier, mar foar jierren. Op gearwurking – fan alle grutte kultu-
75 rele ynstituten en organisaasjes yn dizze provinsje. Net om it safolste feestje fan de grûn te tillen, mar om in wrâldfestival del te setten. Yn Fryslân.
80 **(6)** It steand provinsjaal belied om Fryske literatuer 'mear sichtber' te meitsjen troch skriuwers en dichters sporadysk de poadia fan popfestivals op te stjoeren, wurket net hiel goed.
85 It docht net inkeld de alsidigens fan de Fryske literatuer ûnderstek: it docht skea oan literatuer en lêskultuer sêls. Dat sil ik útlizze. De formule wurdt no al in jier of wat
90 útprobearre troch it steds promoasjefestival *Explore the North*, lêstlyn wer op ûnderskate plakken yn Ljouwert te bewûnderjen en fan te genietsjen. Dêr barde in boel nijsgjirrichs, mar
95 mar in bytsje op it mêd fan Fryske literatuer. De foargeande jierren wie dat net oars. Fan de tsientallen acts wienen der mar in pear yn it Frysk en dan inkeld as *cross-overkunst*²⁾ mei
100 muzyk.
(7) It resultaat is marzjinalisearring fan de folle bredere Fryske 'lêsliteratuer'. Wat partisipaasje oanbelanget: inkeld keunstners dy't
105 de ambysje hawwe om harren wurden mei muzyk oan te foljen, komme yn byld op poadia – en dat

binne mar in pear. En ek wat djip-
gong oanbelanget: 'ympresjes' en
110 'belibjen' stean foarop en wurde de noarm, sanksjonearre troch de status fan in popfestivaloptreden.
(8) Oare plakken dêr't it publyk yn 'e kunde komme kin mei skriuwers en
115 dichters en harren wurk binne der net, of lûke gjin omtinken. Dien de Boer har literêre jûn *Dichter op de Deel* yn Eksmoarre hie de lêste edysje yn 2017. Eartiids hie Jaep
120 Meems yn Twizelerheide moaie jûnen by him oan hûs. Peter Vermaal yn Slappeterp organisearret wolris wat yn syn tûn. En sa sille der mear leafhawwers wêze mei in lokaal
125 inisjatyf. Mar in literatuerfestival yn Fryslân mist.
(9) Om ús hinne dogge se dat oars. Lykas yn Wales. Literatuerfestivals wurde om utens ynset *to promote a*
130 *culture of reading*. Yn lannen en gebieten mei massa's minsken binne sokke festivals fansels goed foarinoar te krijen. De grutste literatuerfestivals (yn Amearika
135 bygelyks it *Boston Book Festival* of it *Bay Area Book Festival*) presintearje regionale, nasjonale en ynternasjonale skriuwers en bringe in skala oan aktiviteiten: foarlêzingen, lêzingen,
140 workshops, debatten, paneldiskusjes. slam-battles, iepen poadia, boeke-merken, moetingen mei auteurs, sinjearsesjes, aktiviteiten foar bern, filmfestivals, en ja, ek live muzyk.
145 **(10)** Jawis: te uzes binne de merkpartijen (úttjouwers bygelyks) miskien te swak om meidwaan te kinnen. Mar, en dat is hjir in punt om efkes by stil te stean, ús provinsjale oerheid
150 liket oan it stypjen fan aktiviteiten lykas literatuerfestivals ek net sa folle nocht te hawwen. Miskien wurdt op it Provinsjehûs tocht dat *Explore the North* al literatuerpromoasje genôch

155 is. Dat is net sa. It lêzen sit yn 'e
knipe. Inisjativen binne nedich.
(11) Nederlânske skoalbern lêze
amper noch in boek, it wie lêstlyn wer
yn it nijs en it soarge as fanâlds wer
160 foar alarm. En dan hawwe wy it noch
net oer it lêzen fan Fryske boeken.
De Fryske lêskultuer hat de lêste
desennia swiere klappen krigen. It
oantal nijsgjirrige skriuwers rint tebek
165 en harren ferkeapsifers drave mei
werom. Dêr't in roman fan in top-
skriuwer as Durk van der Ploeg
eartiids twa-, trijetûzen stiks ferkocht,
giet it tsjintwurdich noch om in pear
170 hûndert. Dêr't Fryske dichtbondels
fan renomearre dichters eartiids twa-,
trijehûndert stiks diene, binne
útjouwers tsjintwurdich bliid dat se
hûndert slite kinne.

175 (12) Wie it net heechlearaar Fryske
taal en kultuer Goffe Jensma dy't, in
pear jier lyn alwer, mei it idee kaam
foar in literatuerfestival yn Fryslân
dêr't it aksint lizze kinne soe op
180 literatuer út Europeeske minder-
heidstalige gebieten? Dêr soene
Grinslân en Drinte faaks ek yn
meidwaan kinne. Ik hear dat út *It
Skriuwersboun* wei it idee ek alris
185 'ynstutsen' is by de provinsje, en dat
it yn de rûnte fan de Fryske Akademy
mei syn meartalichheidsprofyl ek alris
nei foaren brocht is. Lykwols moat
sa'n literatuerfestival net inkeld it
190 slachskip wurde fan in fernijd en
modernisearre Frysk taalbelied. It
moat ek in boustien wêze yn in
provinsjaal keunstbelied. Links- of
rjochtsom: it is tiid om der wurk fan te
195 meitsjen.

naar: Abe de Vries, Friesch Dagblad, 7 december 2019

noot 1 *Explore the North* is in grut stedsfestival yn Ljouwert foar muzyk, literatuer en teäter.

noot 2 Mei *cross-overkeunst* wurdt bedoeld dat ferskate keunstfoarmen fermongen wurde.

Tekst 3

Poëzij is in waarm bad

Yn novimber 2021 is Sigrid Kingma de Dichter fan Fryslân wurden. Dat hâldt yn dat sy ambassadeur is foar de Fryske poëzij, fersen skriuwt en offisjele optredens fersoarget. In dichter fan Fryslân wurdt foar twa jier oansteld troch de provinsje Fryslân.

(1) Sigrid Kingma wurdt de nije, tred-
de Dichter fan Fryslân, as opfolger
fan Nyk de Vries en Eeltsje Hettinga.
Se is foar in leechdrompelig dichter-
5 skip. "Leaver in poadium as in
bondel." Har platfoarm is, lykas by
safolle dichters fan har generaasje,
net fuortendaliks it papier tusken twa

omkaften. "Ik bin gjin bondeldichter.
10 Ik ha ien bondel publisearre, doe wie
de lol der al gau ôf. Guon minsken
fine dat poëzij allinnich yn in bondel
thúsheart, mar dat fyn ik net."
(2) Miskien komt der ea in papieren
15 ferfolch op *Reade triedleas*, har
debútbondel út 2016. Mar poëzij kin

ek op hiel oare manieren ûnder de
minskten komme, as it oan Kingma
leit. Op poadia, op festivals. Of op
20 posters, yn it ûnderwiis.
(3) Dat past ek by har baan, by it
Lektoraat Meartaligens en Geletterd-
heid, dêr't se lesmateriaal makket.
En dêr komt ek de poëzij om 'e
25 hoeke. "Dat is in moaie metoade om
derfoar te soargjen dat dingen
hingjen bliuwe. Troch rym en metrum
bliuwt it better yn it ûnthâld. Gedich-
ten binne taalryk, se ha in grutte
30 ynformaasjetichtens. Der binne in
protte tapassingen foar poëzij. Kinst
poëzij besjen as middel, net per se
as apart ûnderdiel. Mear holistysk."
(4) Praktysk tapaste poëzij dus, bring
35 dy fersen mar nei it deistich libben ta.
Dat past by Kingma har opfettings

oer it fak. "Ik bin net in dichter dy't
hiel diznich is, en lestich te fetsjen.
It is oer it generaal wol aardich
40 helder. Net foar de elite, mar foar
elkenien. Mar tagelyk moat der wol
wat yn sitte."
(5) Eins is har poëtika as folget gear
te fetsjen: "Poëzij is in waarm bad,
45 dat elkenien wat faker nimme moat."
Want dit kin poëzij dwaan: "Kinst de
grimmitigens derút krije, út de min-
skten, troch de poëzij derby te pak-
ken. In oar ljocht op de saak skine
50 litte. Troch nei taal te sjen, nei wur-
den. De saak wat luchtiger meitsje as
er is. Of krekt der fol tsjinyn gean. Ik
tink dat poëzij ek ferlichting bringe
kin. Treast, om myn part. It makket
55 ús ek beskaafde minskten."

naar: Jacob Haagsma, Leeuwarder Courant, 13 november 2021

De teksten die voor dit examen gebruikt zijn, zijn bewerkt om ze geschikt te maken voor het examen. Dit is gebeurd met respect voor de opvattingen van de auteur(s). Wie kennis wil nemen van de oorspronkelijke tekst(en), raadplege de vermelde bronnen.

Het College voor Toetsen en Examens is verantwoordelijk voor vorm en inhoud van dit examen.